

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ

ТІТАРЕНКО Діана Сергіївна

УДК 159.9: 159.94

**ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ МЕХАНІЗМІВ
ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ У РЯТУВАЛЬНИКІВ В УМОВАХ
ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНОЇ ЗАГРОЗИ**

Спеціальність 19.00.09
«Психологія діяльності в особливих умовах»

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Харків - 2011

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Національному університеті цивільного захисту України, Міністерство надзвичайних ситуацій України.

Науковий керівник: доктор психологічних наук, професор **ТІМЧЕНКО** Олександр Володимирович, Національний університет цивільного захисту України, науково-дослідна лабораторія екстремальної та кризової психології, начальник лабораторії.

Офіційні опоненти:

доктор психологічних наук, професор **МЕДВЕДЄВ** Володимир Степанович, Національна академія внутрішніх справ, МВС України, кафедра практичної психології навчально-наукового інституту підготовки кадрів громадської безпеки та психологічної служби, професор кафедри;

кандидат психологічних наук, доцент **ПРИХОДЬКО** Юрій Олександрович, Національний університет цивільного захисту України, кафедра загальної психології, доцент кафедри.

Захист відбудеться «10» лютого 2011 р. о 10.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 64.707.02 в Національному університеті цивільного захисту України за адресою: вул. Чернишевська, 94, м. Харків, 61023, зал засідань.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного університету цивільного захисту України за адресою: вул. Чернишевська, 94, м. Харків, 61023.

Автореферат розісланий «06» січня 2011 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат психологічних наук, доцент

В.Є. Христенко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Професійна діяльність спеціалістів пожежно-рятувальних підрозділів МНС України під час ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій проходить, як правило, в екстремальних умовах під впливом природних, техногенних, соціально-психологічних та медико-біологічних чинників, які, за певних обставин, можуть провокувати розвиток функціональних розладів.

Виконання завдань в умовах надзвичайної ситуації, з психологічної точки зору, характеризується негативним впливом на психіку персоналу МНС широкого спектра несприятливих, дискомфортних і загрозливих факторів. Спеціалісти, які направляються в зону надзвичайної ситуації для виконання рятувальних та інших невідкладних робіт, зазнають не тільки значного ризику виникнення нервово-психічних розладів, але й фізичної загрози власному здоров'ю (життю).

В таких складних умовах запускається робота системи адаптаційних резервів особистості рятувальника, до якої сучасна психологічна наука відносить: механізми психологічного захисту, адаптаційні процеси та копінг-поведінку.

В якості одного з вагомих компонентів адаптаційних резервів особистості дослідники визначають механізми психологічного захисту, які діють на несвідомому рівні та впливають на функціонування всіх інших складових процесу адаптації. Однак до сьогодні майже відсутні дослідження щодо ефективності використання тих чи інших механізмів психологічного захисту фахівцями екстремальних видів діяльності. Залишаються недостатньо розробленими і питання зв'язку індивідуально-типологічних та індивідуально-психологічних характеристик фахівців ризиконебезпечних професій з певними механізмами їх психологічного захисту. Практично повністю відсутні прикладні дослідження щодо специфіки функціонування механізмів психологічного захисту у різноманітних верствах населення в умовах надзвичайної ситуації та т. ін.

Крім того, актуальність дослідження зумовлена:

- ✓ зростаючими вимогами держави і суспільства щодо ефективності діяльності органів цивільного захисту у справі попередження надзвичайних ситуацій та ліквідації їх наслідків;
- ✓ екстремальним характером професійної діяльності працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України, що зумовлює високий рівень психічних втрат, психічної недієздатності, травматизму та смертності серед особового складу органів та підрозділів цивільного захисту;
- ✓ недостатньою кількістю теоретичних і практичних досліджень адаптаційних резервів особистості серед працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України;
- ✓ необхідністю комплексного наукового аналізу причин, що спричиняють негативні психічні стани працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України, та здійснення конкретних заходів, спрямованих на зведення до мінімуму рівня психічних втрат та психічної недієздатності серед пожежних-рятувальників.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Робота виконана відповідно до плану науково-дослідної роботи Національного університету цивільного захисту України й пов'язана з реалізацією Загальнодержавної цільової програми розвитку цивільного захисту на 2009-2013 роки, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20 серпня 2008 р. № 1156-р.

Матеріали дослідження використано при опрацюванні науково-дослідних робіт «Розробка рекомендацій щодо психологічного забезпечення проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт з ліквідації наслідків руйнування житлових будівель» (РК № 0107U003095) та «Розробка активних методів формування теоретичних знань з надання екстреної психологічної допомоги населенню, постраждалому внаслідок надзвичайної ситуації» (РК № 0110U001296).

Тему дисертаційного дослідження затверджено Вченою радою Національного університету цивільного захисту України (протокол № 11 від 31 травня 2010 року) та узгоджено у Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук АПН України (протокол №5 від 15.06.2010 року).

Мета дослідження: на основі узагальнення теоретичних підходів до вирішення проблеми використання механізмів психологічного захисту особистості в різноманітних умовах її життєдіяльності розкрити роль механізмів психологічного захисту в системній організації особистості професіонала-рятувальника та їх функціонування в умовах екзистенціальної загрози.

Гіпотеза дослідження. В основу дослідження покладено припущення про те, що комплекс захисних механізмів рятувальника залежить від вроджених задатків та індивідуальних особливостей людини, її темпераменту, якостей нервової системи та рівня індивідуального життєвого досвіду. Об'єктивний прояв даного комплексу захисних механізмів можна спостерігати ззовні та реєструвати на рівні поведінкової, емоційної та когнітивної сфер особистості фахівця.

Для досягнення поставленої мети необхідно було вирішити наступні **задачі:**

- ✓ шляхом критичного аналізу відповідних наукових джерел розкрити сучасні підходи до вивчення проблеми психологічного захисту і, зокрема, базових уявлень про механізми психологічного захисту особистості;
- ✓ обґрунтувати комплекс методів та методик вивчення механізмів психологічного захисту у рятувальників в умовах проведення аварійно-рятувальних робіт щодо ліквідації наслідків надзвичайної ситуації техногенного або природного походження, розробити методіку їх дослідження;
- ✓ виявити співвідношення системи механізмів психологічного захисту з базовими якостями нервової системи особистості рятувальника як основи загальної моделі його захисної поведінки в різноманітних ситуаціях професійної діяльності;

- ✓ розкрити систему функціонування механізмів психологічного захисту у рятувальника в умовах екзистенціальної загрози;
- ✓ побудувати загальний алгоритм реагування та переживання ситуації екзистенціальної загрози рятувальником з урахуванням дії його механізмів психологічного захисту.

Об'єкт – психологічний захист особистості.

Предмет – механізми психологічного захисту у рятувальників в умовах проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації, викликані подіями природного або техногенного походження.

Методи дослідження. Для розв'язання сформульованих у дослідженні завдань та перевірки гіпотези було застосовано комплекс методів: *теоретичного* (аналіз, порівняння, систематизація та узагальнення науково-теоретичних і спеціальних дослідних даних) та *емпіричного дослідження* (спостереження; бесіда; психодіагностичне обстеження (було використано для виявлення основних значень за параметрами дослідження); аналіз результатів професійної діяльності обстежуваних (було використано для з'ясування рівня ефективності діяльності); *статистичні методи для обробки даних* (отримані дані оброблено за допомогою статистичної програми «Statistica 6.0» та пакета Microsoft Excel).

Психодіагностичне обстеження включало наступний комплекс психодіагностичних методик: 16-факторний опитувальник особистості Р. Кеттелла (для дослідження індивідуально-психологічних особливостей особистості рятувальника), анкета самооцінки стану (АСС) авт. Л. Зюбан (для визначення рівня власного стану рятувальником), метод кольорових виборів: модифікований восьмикольоровий тест М. Люшера (для оцінки емоційної сфери рятувальника в різних умовах професійної діяльності), «Теплінг-тест» (для виявлення оцінки сили нервової системи та встановлення швидкості реакції), «Дослідження тривожності» авт. Ч.Д. Спілбергер, адаптований варіант Ю.Л. Ханіна (для вивчення особливостей емоційно-вольової сфери особистості рятувальника), опитувальник Г. Айзенка ЕРІ (для визначення типу темпераменту співробітників рятувальних підрозділів), опитувальник Келлермана-Плутчика «Індекс життєвого стилю» (для вивчення механізмів психологічного захисту), методика «Психологічний захист» Л.Ю. Субботіної (для вивчення механізмів психологічного захисту рятувальника).

Наукова новизна одержаних результатів:

Вперше емпірично виявлено особливості функціонування механізмів психологічного захисту у рятувальників з різним набором індивідуально-типологічних та індивідуально-психологічних якостей. Виявлено особливості функціонування механізмів психологічного захисту у рятувальників в умовах ліквідації надзвичайної ситуації, яка у своїй основі має реальну екзистенціальну загрозу.

Дістало *подальшого розвитку* уявлення про сутність та структуру механізмів психологічного захисту у представників професій екстремального профілю діяльності.

Удосконалено діагностичний комплекс методів та методик дослідження особливостей функціонування механізмів психологічного захисту у фахівців екстремального профілю діяльності.

Практичне значення одержаних результатів полягає у використанні отриманих даних в системі психологічного супроводу персоналу МНС при виконанні завдань за призначенням.

Обґрунтований та апробований діагностичний комплекс методів та методик дослідження може бути використаний психологами МНС при роботі з персоналом під час виконання аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації техногенного або природного походження.

Крім того, отримані результати дозволяють психологу та керівнику підрозділу МНС прогнозувати загальну модель захисної поведінки рятувальників із певним набором індивідуально-типологічних та індивідуально-психологічних якостей.

Впровадження результатів дослідження здійснено: в систему психологічного забезпечення професійної діяльності працівників пожежно-рятувальних підрозділів ГУ МНС України в областях (акт впровадження Науково-методичного центру навчальних закладів МНС від 28.04.2010 р.); в систему професійно-психологічної підготовки працівників пожежних підрозділів Київського РВ ГУ МНС України в Харківській області (акт впровадження від 10.02.2010 р.); в навчальний процес Військового інституту Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка (акт впровадження від 01.12.2010 р.).

Особистий внесок автора. У навчальному посібнику «Кризова психологія», написаному у співавторстві з Ю.В. Александровим, Л.О. Гонтаренко, О.П. Євсюковим, А.С. Куфлієвським, С.Ю. Лебедевою, С.М. Миронцем, О.О. Назаровим, Я.О. Овсянніковою, Н.В. Оніщенко, Л.А. Перелигіною, І.О. Поляковим, В.П. Садковим, О.В. Тімченком, В.Є. Христенком, особистим доробком автора є частина третя: «Попередження та подолання психологічних наслідків надзвичайних ситуацій».

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні положення та результати дослідження розглядались і обговорювались на засіданнях та наукових семінарах науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології Національного університету цивільного захисту України.

Основні результати роботи та її окремі фрагменти викладались автором на 13 міжнародних, всеукраїнських, міжвузівських і регіональних науково-практичних конференціях та наукових семінарах, зокрема: «Актуальні проблеми психології діяльності в особливих умовах» (м. Донецьк, 2008 р.), «Психологічні технології в екстремальних видах діяльності» (м. Донецьк, 2009 р., 2010 р.), «Актуальні питання управління органами внутрішніх справ у сучасних умовах» (м.

Київ, 2009 р.), «Соціально-психологічне забезпечення правоохоронної діяльності: теоретичні та прикладні аспекти» (м. Харків, 2009 р., 2010 р.), «Освітньо-наукове забезпечення діяльності правоохоронних органів і військових формувань України» (м. Хмельницький, 2009 р.), «Організація управління в надзвичайних ситуаціях» (м. Київ, 2009 р.), «Актуальні проблеми психології теорії та практики» (м. Донецьк, 2009 р.), «Наукове забезпечення службово-бойової діяльності внутрішніх військ МВС України» (м. Харків, 2010 р.), «Проблеми психологічної безпеки особового складу сил охорони правопорядку під час підготовки та проведення Чемпіонату Євро з футболу у 2012 році» (м. Харків, 2010 р.), «Сучасний стан розвитку екстремальної та кризової психології» (м. Харків, 2010 р.) та «Психология и право в современной России» (м. Москва, 2010 р.).

Матеріали дисертаційного дослідження використовуються у навчальному процесі Національного університету цивільного захисту України при підготовці фахівців-психологів за спеціалізацією «екстремальна та кризова психологія».

Публікації. Результати дисертаційного дослідження викладено у 20 наукових працях, з них: 1 навчальний посібник, 6 статей опубліковано у наукових фахових виданнях із психологічних наук, 13 – тез конференцій.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, 3 розділів, висновків, додатків та списку використаних джерел. Обсяг основного змісту дисертації налічує 159 сторінок комп'ютерного тексту. Ілюстративний матеріал подано у 20 таблицях та 29 рисунках. Три додатки оформлені на 25 сторінках. 18 сторінок займає список використаних джерел (179 найменувань, з них 25 – іноземною мовою).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

Вступ містить обґрунтування актуальності проблеми дослідження та обраного напрямку дисертаційної роботи, розкриває її об'єкт та предмет, головну мету та завдання, методологічні та методичні підходи. Викладено наукову новизну, теоретичне значення та практичну значущість роботи. Наведено відомості про особистий внесок автора, апробацію та впровадження результатів дослідження.

Перший розділ «Теоретичні підвалини дослідження проблеми механізмів психологічного захисту особистості в різноманітних умовах її життєдіяльності» містить: стислий огляд історії вивчення психологічного захисту та його механізмів; психологічний аналіз ситуацій екзистенціальної загрози, що виникають у практиці професійної діяльності фахівців аварійно-рятувальних підрозділів МНС України; методологічну схему побудови дослідження, загальну характеристику груп досліджуваних та методів дослідження.

Відзначено, що на сьогодні систему психологічного захисту особистості вивчено недостатньо та існує безліч питань, які потребують відповідей. Така невизначеність пов'язана з рядом об'єктивних факторів:

- *по перше*, психологічний захист було виділено в парадигмі психоаналітичної теорії. Саме це спровокувало витіснення цього явища зі

сфери наукових інтересів більшості дослідників, які стояли на інших позиціях, ніж представники психоаналітичної теорії;

- *по-друге*, на сьогодні не існує єдиного чіткого та обґрунтованого визначення самого поняття «психологічний захист». Доказом цього може слугувати дослідження В.І. Журбіна, в якому виділено більше десятка варіантів визначення цього феномена;

- *по-третьє*, відсутність понятійної ясності, яка ускладнюється ще й неточним перекладом наукової термінології з інших мов на вітчизняну. Крім того, деякі терміни неможливо перекласти, бо втрачається сенс визначення;

- *по четверте*, складність самого об'єкта дослідження. Психологічний захист, як і будь-який інший об'єкт психологічного аналізу, являє собою багатоаспектне та багатовимірне явище. Тому його практично неможливо дослідити в повному обсязі, в усіх його проявах та зв'язках, тож доводиться керуватися принципом редукації.

Критичний аналіз відповідних літературних джерел, проведений у межах дисертаційного дослідження за даною проблематикою, дозволив:

✓ визначити *поняття «психологічний захист»* як психологічну систему регуляції психіки людини, спрямовану на зняття або зменшення тривожності, пов'язаної з відчуттям ситуації, що несе в собі екзистенціальну загрозу;

✓ визначити *поняття «екзистенціальної загрози»* як загрози, що ставить під сумнів подальше існування об'єкта в його якісно ціннісному стані, тим самим вимагаючи застосування невідкладних, надзвичайних заходів, які можуть врятувати об'єкт від загибелі;

✓ обґрунтувати, що механізми психологічного захисту формуються й знаходять своє місце для прояву безпосередньо у процесі становлення особистості;

✓ довести, що особистість одночасно використовує не якийсь один механізм, а декілька з них, які утворюють комплекс захисту та визначають стратегію (модель) поведінки людини в ситуації екзистенціальної загрози;

✓ запропонувати класифікацію механізмів психологічного захисту (рис.1).

Відзначено, що основними факторами, які відрізняють ситуації екзистенціальної загрози від інших ситуацій у житті людини, є їх незвичність, специфічність, новизна і те, що сама особистість не знає, як їй діяти.

В загальному вигляді ситуації екзистенціальної загрози розділяються на дві групи – ситуації реальної та ситуації уявної загрози. Всі реальні ситуації екзистенціальної загрози мають одну загальну умову: вони так чи інакше ставлять під загрозу існування людини як живої істоти. Їх небезпечні фактори мають матеріальне походження та впливають на людину з більшою силою, ніж уявні.

Доведено, що великі пожежі, вибухи на артилерійських складах та раптові повені вважаються рятувальниками найнебезпечнішими надзвичайними ситуаціями, які несуть у собі реальну екзистенціальну загрозу.

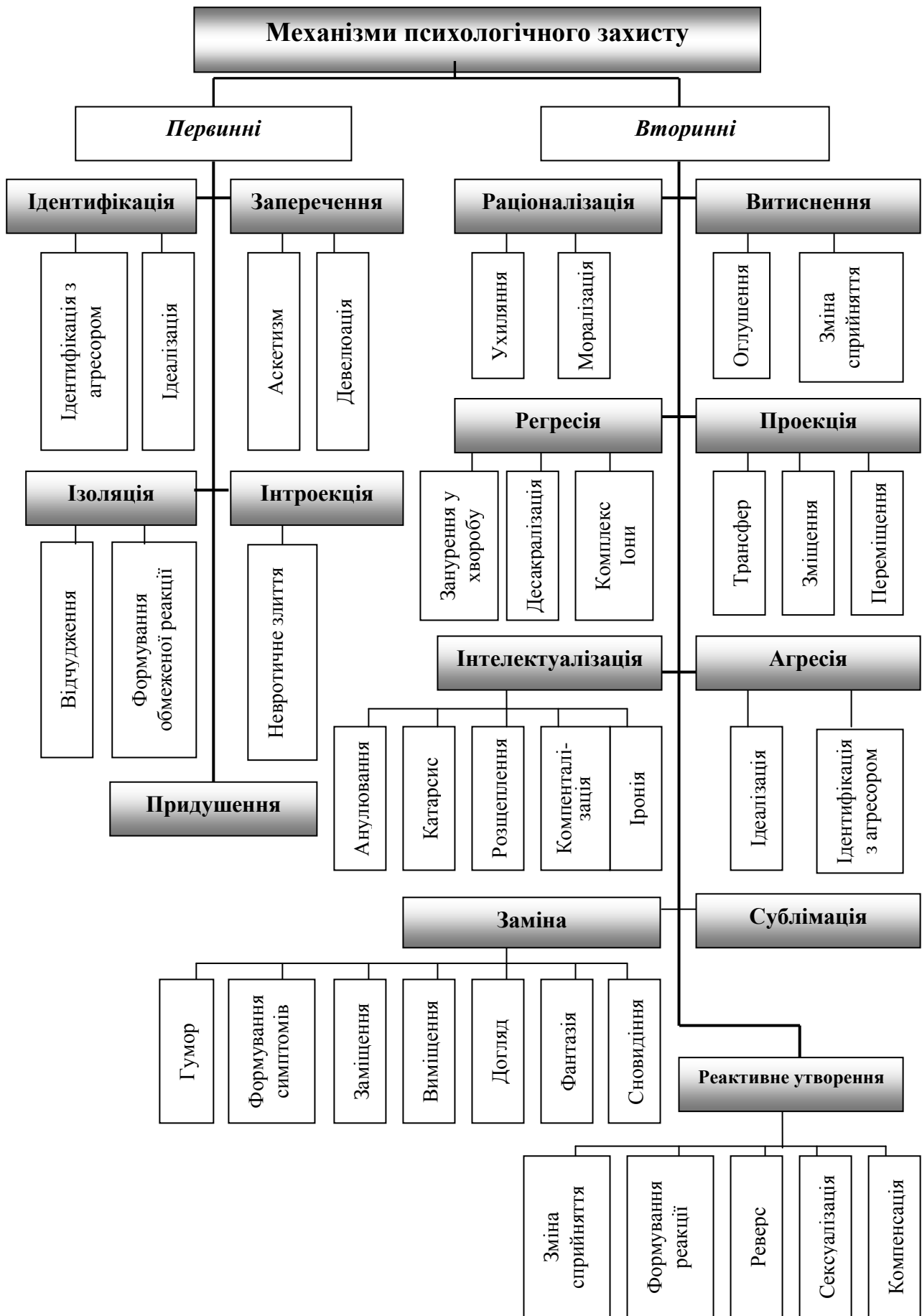

Рис. 1. Класифікація механізмів психологічного захисту

Авторське дослідження проводилося протягом 2008–2010 років на базі 45-СДПЧ Першотравневого РВ ГУ МНС в Харківській області та 6 ПДПЧ Ленінського РВ міста Харкова ГУ МНС в Харківській області.

Всього дослідженням було охоплено 181 рятувальника віком від 20 до 48 років.

Дослідження проводилося як у повсякденних умовах несення служби працівниками МНС (стан очікування виклику), так і в умовах виконання завдань з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації, яка несла у собі реальну екзистенціальну загрозу.

Такими ситуаціями стали:

- ✓ велика лісова пожежа, що сталася 14 серпня 2008 року поблизу міста Ізюм Харківської області (загальна площа пожежі складала близько 90 гектарів; у її ліквідації було задіяно 231 пожежного-рятувальника, 31 одиниця пожежної та спеціальної техніки, 2 гелікоптери та 2 пожежних літаки Ан-32П. Ліквідація наслідків пожежі проводилася 10 діб);

- ✓ вибухи на військовому арсеналі, що трапилися 27 серпня 2008 року поблизу міста Лозова Харківської області (у ліквідації вибухів було задіяно 130 рятувальників і 35 одиниць техніки МНС, а також 2 пожежні танки Міноборони. Під час виконання аварійно-рятувальних робіт проведено евакуацію 6500 мешканців. Ліквідація наслідків вибухів проводилась протягом 18 діб).

При дослідженні взаємозв'язку механізмів психологічного захисту з індивідуально-типологічними характеристиками рятувальників розподіл досліджуваних відбувався наступним чином:

- ✓ «А» група – рятувальники з переважним затуханням нервових імпульсів;
- ✓ «Б» група – рятувальники із врівноваженим типом балансу нервових процесів;
- ✓ «В» група – рятувальники з переважним збуджуванням у нервовій системі;
- ✓ «а» група – рятувальники із сильним типом нервової системи;
- ✓ «б» група – рятувальники із середнім типом нервової системи;
- ✓ «в» група – рятувальники із середньо-слабким типом нервової системи;
- ✓ «г» група – рятувальники зі слабким типом нервової системи.

При дослідженні взаємозв'язку механізмів психологічного захисту з індивідуально-психологічними характеристиками рятувальників розподіл досліджуваних відбувався наступним чином:

- ✓ 1-ша група – рятувальники зі стажем служби в МНС до 3 років;
- ✓ 2-га група – рятувальники зі стажем служби в МНС від 3 до 7 років;
- ✓ 3-тя група – рятувальники зі стажем служби в МНС понад 7 років.

У другому розділі «Механізми психологічного захисту в системній організації особистості професіонала-рятувальника» наведено результати досліджень щодо функціонування механізмів психологічного захисту у рятувальників в умовах очікування виклику; визначено взаємозв'язок

індивідуально-типологічних та індивідуально-психологічних характеристик фахівця з використанням особистістю комплексом захисних механізмів.

Відмічено ряд достовірних відмінностей у функціонуванні механізмів психологічного захисту у рятувальників з *гальмівним та збуджувальним балансом нервових процесів*, а саме між показниками домінуючих механізмів психологічного захисту «заперечення» (результати достовірні при $p \leq 0,05$), «витиснення» (5,26 % проти 45,23 % відповідно, при $p \leq 0,01$), «компенсація» ($\phi=1,742$, $p \leq 0,05$), «інтелектуалізація» (результати достовірні при $p \leq 0,01$), «реактивне утворення» (21,05 % проти 4,76 %, при $p \leq 0,05$). Доведено, що рятувальники групи «В» прагнуть використовувати більш активні механізми захисту, спрямовані на переключення уваги, змінення об'єкта сприйняття та компенсацію недоліків.

Наступні достовірні розбіжності відмічено у функціонуванні механізмів психологічного захисту «інтелектуалізація» (31,58 % проти 10,80 % відповідно, при $p \leq 0,05$) та «реактивне утворення» (21,05 % проти 5,40 % відповідно, при $p \leq 0,05$) у рятувальників з *гальмівним та урівноваженим балансом нервових процесів*. Доведено, що напівсвідомі механізми психологічного захисту більш схильні використовувати рятувальники, в яких нервові процеси протікають повільніше.

Виявлено достовірні відмінності між функціонуванням механізмів психологічного захисту «витиснення» (результати достовірні при $p \leq 0,01$) та «регресія» (16,20 % проти 4,76 %, при $p \leq 0,05$) у працівників з *урівноваженим та збуджувальним типом балансу нервових процесів*. Доведено, що рятувальники групи «Б» більш схильні використовувати механізм психологічного захисту «регресія», ніж представники групи «В».

Ряд достовірних відмінностей було відмічено і у функціонуванні механізмів психологічного захисту у рятувальників із різним типом сили нервової системи. Визначено особливості у функціонуванні механізмів психологічного захисту «заперечення» (при $p \leq 0,05$), «витиснення» (38,86 % проти 6,67 %, при $p \leq 0,01$), «компенсація» (31,57 % проти 0 %, при $p \leq 0,01$), «проекція» (10,52 % проти 46,67 %, при $p \leq 0,01$) та «реактивне утворення» (0 % проти 30,00 %, при $p \leq 0,01$) у рятувальників груп «а» та «в» відповідно. Доведено, що рятувальники із *сильним типом нервової системи*, у порівнянні з рятувальниками із середньо-слабкою силою нервової системи, намагаються використовувати ті механізми психологічного захисту, які спрямовані на регуляцію своїх переживань та раціональне знаходження виходу з важкої ситуації.

Для рятувальників групи «г», у порівнянні з групою «а», найбільш активними є наступні механізми психологічного захисту: «заперечення» (0 % проти 17,24 %, при $p \leq 0,05$), «регресія» (0 % проти 13,79 %, при $p \leq 0,05$) та «реактивне утворення» (0 % проти 17,24 %, при $p \leq 0,05$). Тож рятувальники зі *слабким типом нервової системи* в основному використовують захист, спрямований на заперечення об'єкта загрози, повернення до більш простих

форм поведінки та сприйняття і компенсацію якостей, що не дозволяють швидко адаптуватися до умов середовища.

Найбільш активними механізмами психологічного захисту у рятувальників групи «б», у порівнянні з рятувальниками групи «в», є «регресія» (10,00 % проти 0 %, при $p \leq 0,05$) та «заміна» (10,00 % проти 0 %, при $p \leq 0,05$). Це свідчить про те, що рятувальники із *середньою силою нервової системи* намагаються використовувати механізми захисту, які спрямовані на зміну дійсності.

Встановлено відмінності у функціонуванні механізмів психологічного захисту «регресія», «компенсація», «проекція», «реактивне утворення», «заміна» у рятувальників з груп «в» та «г». Доведено, що рятувальники зі слабким типом нервової системи у порівнянні з рятувальниками, які мають *середньо-слабкий тип нервової системи*, більш часто використовують у вигляді домінуючих наступні механізми психологічного захисту: «регресія» (13,79 % проти 0 %, при $p \leq 0,01$), «компенсація» (20,69 % проти 0 %, при $p \leq 0,01$) та «заміна» (17,24 % проти 0 %, при $p \leq 0,01$). Тобто рятувальники зі *слабким типом сили нервової системи* намагаються ухилитися від усвідомлення загрозливих факторів ситуації, яка і спровокувала включення механізмів психологічного захисту.

Наступним кроком дослідження стало встановлення відмінностей у використанні домінуючих механізмів психологічного захисту серед рятувальників із *різним стажем служби в МНС*.

Виявлено розбіжності у функціонуванні механізмів психологічного захисту «витиснення» (20,00 % проти 3,22 %, при $p \leq 0,05$), «регресія» (15,00 % проти 1,61 %, при $p \leq 0,05$), «заміна» (25,00 % проти 8,06 %, при $p \leq 0,05$), «інтелектуалізація» (5,00 % проти 22,60 %, при $p \leq 0,05$) та «компенсація» (5,00 % проти 27,42 %, при $p \leq 0,01$) у рятувальників з 2-ї та 3-ї груп. Ці дані свідчать про те, що на функціонування механізмів психологічного захисту впливає досвід роботи у структурі МНС України.

Отримані результати дозволили зробити висновок, що рятувальники, які мають значний досвід роботи в надзвичайних ситуаціях, використовують лише декілька механізмів, які є найбільш прийнятними в конкретних умовах їх професійної діяльності і, перш за все, такі механізми психологічного захисту як «інтелектуалізація» та «компенсація».

Виділено домінуючі механізми психологічного захисту для рятувальників із конкретним набором індивідуально-типологічних та індивідуально-психологічних характеристик (див. табл. 1).

На основі наведених даних визначено можливість прогнозу копінг-поведінки конкретного рятувальника в умовах надзвичайної ситуації, що у своїй основі несе реальну екзистенціальну загрозу.

У третьому розділі «Особливості функціонування механізмів психологічного захисту у рятувальників в умовах екзистенціальної загрози» наведено результати дослідження функціонування механізмів психологічного захисту безпосередньо в умовах екзистенціальної загрози;

визначено домінуючі механізми психологічного захисту у рятувальника в умовах екзистенціальної загрози, яка розвивається раптово; запропоновано шляхи оптимізації функціонування механізмів психологічного захисту рятувальників в умовах екзистенціальної загрози засобами психологічної підтримки.

Результати дослідження показали, що психотравмуючі фактори надзвичайної ситуації змінюють показники загального психічного стану рятувальників, їх основні актуальні потреби та прагнення. Система механізмів психологічного захисту у кожного рятувальника також працює в незвичному ритмі.

На основі отриманих даних безпосередньо в зоні ліквідації надзвичайної ситуації побудований загальний алгоритм реагування та переживання ситуації екзистенціальної загрози рятувальником МНС з урахуванням особливостей використання даним фахівцем механізмів психологічного захисту (рис. 2).

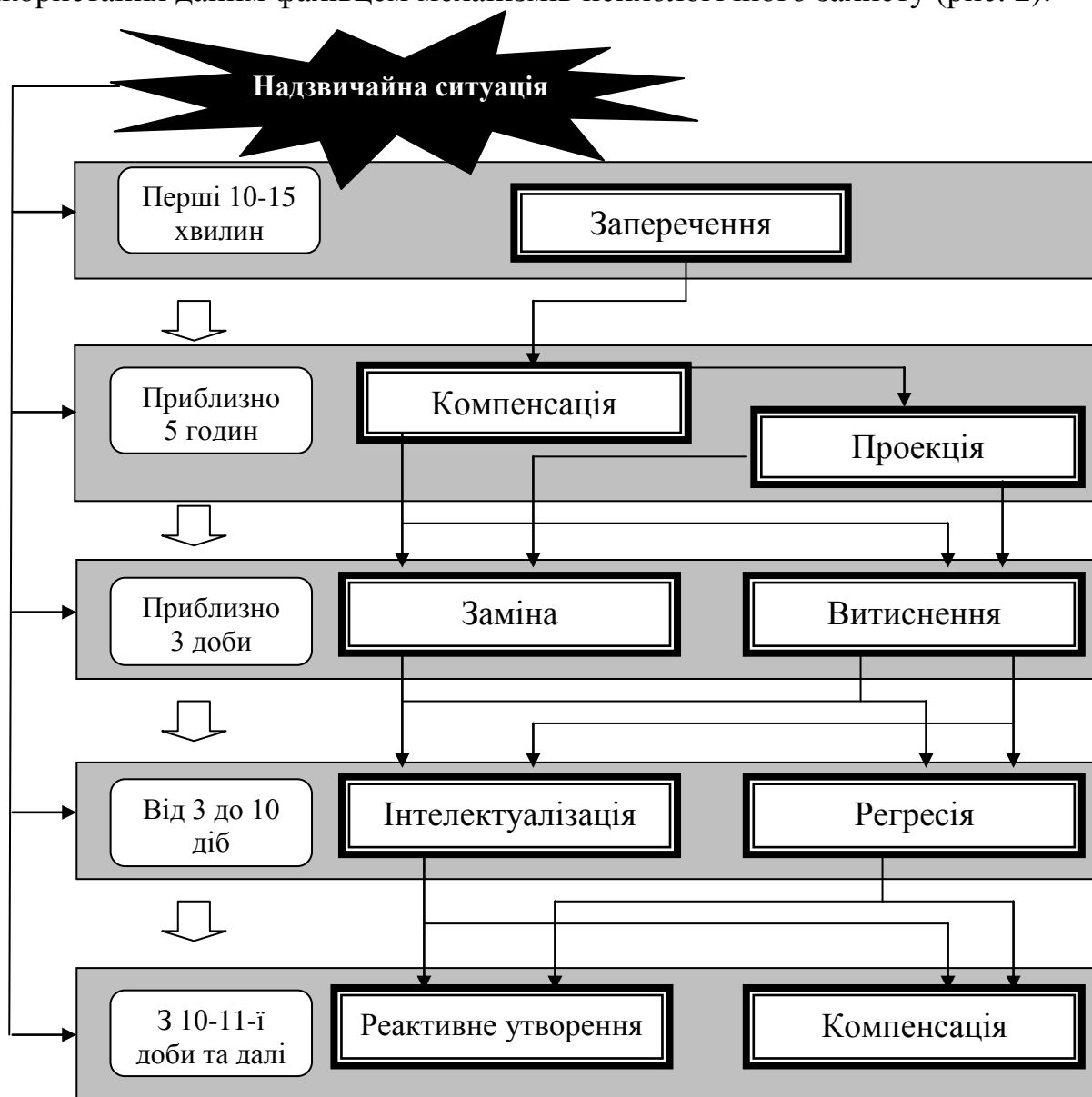

Рис. 2. Алгоритм роботи механізмів психологічного захисту у рятувальників в умовах екзистенціальної загрози

Доведено, що перехід від однієї стадії переживання та реагування на надзвичайну ситуацію до іншої пов'язаний зі зміною актуальних детермінуючих потреб та інстинктів, що виникають в особистості фахівця-рятувальника. Так:

✓ *На першій стадії*, яка триває до 15 хвилин та характеризується короткотривалим станом заціпеніння, дезорганізацією поведінки та думок, нелогічністю висновків та загальним станом розгубленості, у рятувальника з'являється емоційний дискомфорт, напруження, підвищується рівень ситуативної тривоги та виникає страх. На цьому етапі спрацьовує один з основних інстинктів – самозбереження.

Для підтримки оптимального рівня функціонування організму рятувальника включається механізм психологічного захисту «заперечення», який дає змогу не усвідомлювати всіх небезпечних факторів екзистенціальної загрози, що несе у собі надзвичайна ситуація. Після часткової адаптації рятувальника до нових умов професійної діяльності на першу позицію виступає потреба у безпеці, яка дає можливість рятувальнику перейти на новий етап реагування на надзвичайну ситуацію.

Найбільш оптимальні поведінкові стратегії на даному етапі демонструють рятувальники наступних особистісних типів: 1вА; 1вВ; 2бВ; 2гВ; 3бБ; 3бВ; 3вА; 3гБ; 3гВ.

✓ *На другій стадії*, що, зазвичай, триває 3-5 годин та характеризується загальним психічним напруженням, граничною мобілізацією усіх психофізіологічних резервів рятувальника, високими показниками сприйняття та мозкової діяльності, рятувальники, як правило, некритично ставляться до своєї безпеки, до оцінки реальних факторів загрози власному життю та здоров'ю. Вони можуть робити необмірковані ризиковані вчинки, проявляти незвичну сміливість. В емоційній сфері, в основному, переважає відчуття відчаю, що приборкується за рахунок включення механізму психологічного захисту «компенсація», а в деяких випадках додатково підкріплюється дією механізму «проекція». За допомогою дії цих механізмів психологічного захисту рятувальнику вдається врегулювати свій внутрішній стан, що й задовольняє актуальну для цього стану потребу (потребу у безпеці).

Відчувши себе в безпеці, у рятувальника формується нова потреба – потреба бути самостійним, автономним від усіх (рятувальної команди, населення тощо). Рятувальники переходять на наступну стадію.

Найбільш оптимальні поведінкові стратегії на даному етапі демонструють рятувальники наступних особистісних типів: 1аА; 1аБ; 1гА; 1гБ; 3бА; 3вБ; 3гА.

✓ *На третій стадії*, що триває до 3 діб та характеризується значним зниженням показників оцінки власного стану, вже доволі істотно проявлятися загальна втома рятувальників, яка викликає нові відчуття та стани. Визначити та зрозуміти свої власні відчуття допомагає робота механізмів психологічного захисту «заміна» та «витиснення». При цьому власні негативні емоції трансформуються у більш позитивні, приємні та прийнятні для рятувальника та оточуючих, а ті, що неможливо трансформувати, витісняються у несвідоме.

Іншими словами, рятувальник на цій стадії реагування на надзвичайну ситуацію намагається впоратися зі своїми негативними емоційними проявами.

На цій стадії реагування на стрес-фактори надзвичайної ситуації найбільш оптимальні поведінкові стратегії демонструють рятувальники наступних особистісних типів: 2аА; 2аБ; 2аВ; 2бА; 2бБ; 2вА; 2вБ; 2гА; 2гБ; 3аА; 3аБ; 3аВ.

Перехід на наступну стадію переживання надзвичайної ситуації пов'язаний з виникненням нової потреби – виговоритися, самому стати джерелом інформації, яка надається оточуючим.

✓ Тривалість *четвертої стадії* – 3-12 діб після виникнення надзвичайної ситуації. Ця стадія характеризується стабілізацією внутрішнього стану та настрою рятувальників, зменшуються негативні відчуття, головні болі та серцева тахікардія, починає відновлюватися сон. Спостерігаються загальна замкнутість та напруження при встановленні контактів з оточуючими. Потреба поділитися своїми переживаннями, відчуттями та думками підштовхує до «вибіркової відкритості». Зазвичай об'єктами контактів рятувальників стають люди, які не беруть участі в ході ліквідації наслідків надзвичайної ситуації (не залучені в неї та не мають до неї ніякого відношення). Можливість поділитися своїми переживаннями дає змогу рятувальнику знизити рівень психічного напруження, що залишився в них.

Найбільш оптимальні поведінкові стратегії на цьому етапі демонструють рятувальники наступних особистісних типів: 1аВ; 1бВ; 1гВ.

✓ Зазвичай *п'ята стадія* розпочинається з 12-ї доби перебування в зоні надзвичайної ситуації. Перехід на цю стадію пов'язаний з виникненням потреби у прийнятті та самоприйнятті себе та своїх переживань. Перехід на цю стадію найбільш помітний в поведінкових реакціях рятувальників: активізується міжособистісне спілкування, починає нормалізуватися емоційна забарвленість мовлення, вперше за весь час з'являються жарти, які знаходять емоційний відгук в оточуючих.

У цей період рятувальники шукають прийняття оточуючими отриманого ними «внутрішнього досвіду», нових відчуттів та переживань. При цьому найбільш активними стають механізми психологічного захисту «реактивне утворення» та «компенсація», які дають змогу рятувальникам додати власних відчуттів, яких їм не вистачає.

Найбільш оптимальні поведінкові стратегії на цьому етапі демонструють рятувальники наступних особистісних типів: 2вВ; 1аА; 1аБ; 1бА; 1бБ; 1гА; 1гБ; 3бА; 3гА.

Відзначено, що психологічна підтримка рятувальників спрямовується на актуалізацію наявних і створення додаткових психологічних ресурсів, які забезпечують активні дії персоналу МНС в умовах надзвичайної ситуації. Психологічна підтримка надається у профілактичному плані, з метою попередження розвитку негативних психічних явищ, усім працівникам, а як засіб психологічної корекції застосовується по відношенню до осіб із симптомами непатологічних і патологічних психогенних реакцій.

Досвід роботи з персоналом МНС, який піддається бойовому стресу, дозволив виділити та описати основні способи психологічної підтримки: комунікативні, організаційні та аутогенні.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення та вирішення наукової проблеми, що виявляється в розкритті особливостей функціонування механізмів психологічного захисту у рятувальників МНС України в умовах екзистенціальної загрози.

1. Механізми психологічного захисту є специфічною, несвідомою формою поведінки особистості, яка спрямована на зниження відчуття нервового та емоційного напруження. Будь-який механізм психологічного захисту актуально використовувати як одиницю аналізу всього психологічного захисту особистості.

2. Ситуації екзистенціальної загрози є невід'ємною часткою професійної діяльності працівників МНС України. Їх загрозлива дія з часом зменшує свій негативний вплив на особистість рятувальника. Це відбувається за рахунок посиленої дії механізмів психологічного захисту та особистісних змін у структурі особистості.

3. Система механізмів психологічного захисту немовби накладається на базові якості нервової системи, які в подальшому стають основою загальної моделі захисної поведінки (копінг-поведінки) рятувальника в ситуаціях екзистенціальної загрози.

Отримані у ході дослідження результати щодо домінування механізмів психологічного захисту у рятувальників, в яких переважають або процеси збудження, або процеси гальмування нервових імпульсів, дозволили відзначити, що:

- Рятувальники з високими показниками за шкалою нейротизму емоційно лабільні та імпульсивні, як правило, намагаються не використовувати механізм психологічного захисту «заперечення». Для них характерним є обирання такого механізму психологічного захисту як «заміна», який за своєю суттю спрямований на переорієнтацію нервових імпульсів.

- Рятувальники з високими показниками екстраверсії в основному прагнуть не використовувати такі механізми психологічного захисту як «регресія» та «проекція».

- Підвищення екстравертованих якостей рятувальників призводить до зниження ймовірності використання ними логічного та раціонального пояснення обставин ситуації фрустрації, загрози тощо.

- У рятувальників, у яких настрої швидко змінюється під впливом навіть незначних стрес-чинників, домінує механізм «витиснення», який не дозволяє травмуючій інформації бути усвідомленою.

- Рятувальники з гальмівним типом балансу нервових процесів, ригідні, з аналітичним складом мислення, воліють обирати захист, спрямований на

логічне осмислення та аналіз ситуації фрустрації, а в подальшому – трансформацію реальних її обставин до «світу фантазій» та своїх роздумів.

- Для рятувальників гальмівного типу нервових процесів характерним є обирання напівсвідомих механізмів захисту, таких як «інтелектуалізація», «раціоналізація» тощо.

- Емоційно неврівноважені рятувальники, які можуть швидко приймати рішення та переключатися з одного виду роботи на інший, прагнуть використовувати механізм психологічного захисту «витиснення».

- Рятувальники із сильною нервовою системою використовують невелику кількість захисних механізмів, а саме: «компенсацію», «інтелектуалізацію» та «витиснення». В ситуаціях фрустрації вони намагаються логічно пояснити самі собі всі обставини та причини негараздів, розгледіти позитивні моменти в них, у протилежному випадку вони просто витісняють негативні емоції, інформацію, відчуття в несвідоме.

- Для рятувальників із середньо-слабкою нервовою системою характерними є такі механізми психологічного захисту як: «заперечення», «проекція», «реактивне утворення». Дія цих механізмів психологічного захисту спрямована на недопущення потрапляння негативної інформації до свідомості людини, або на її переорієнтацію і трансформацію в більш приємну та менш травматичну. Тож саме за допомогою цих прийомів рятувальник із середньо-слабкою нервовою системою захищає себе від перенапруження та втоми, адже його нервова система не витримує великих та тривалих навантажень.

- Для рятувальників із сильною нервовою системою характерним є домінуючий комплекс «інтелектуалізація - витиснення». На поведінковому рівні це проявляється в постійному стрімкому витисненні інформації, що несе загрозу для професіонала. Рятувальники з таким домінуючим комплексом захисту прагнуть раціонально пояснити самому собі всі тонкощі ситуації, що склалася. Вони досить болісно переносять невдачу у своїй роботі, що може підштовхнути до регресії у поведінці (в цей момент в дію включається другий стійкий комплекс механізмів психологічного захисту цієї групи «регресія-проекція-заперечення»).

Рятувальники недооцінюють свої можливості, свій успіх вважають випадковістю, у них може виникнути відчуття безпорадності, непотрібності своїх дій. Але при всьому цьому вони прагнуть змістити негативні відчуття на інший об'єкт та трансформують негативні події в позитивні. Рятувальники з цим типом нервової системи та з цими домінуючими механізмами психологічного захисту на поведінковому рівні відрізняються більш високими показниками самостійності, вони швидко приймають необхідні рішення. Їм набагато легше переключатися з одного виду роботи на інший.

- Для рятувальників із середнім типом нервової системи характерним комплексом механізмів психологічного захисту є «реактивне утворення-заперечення-витиснення-проекція». На поведінковому рівні цей комплекс характеризується стрімким прагненням рятувальника знайти позитивні виправдання своїм діям, при цьому дійсні причини внутрішнього дискомфорту

витісняються зі свідомості. Серед рятувальників з таким комплексом захисту в умовах значного стресу може проявлятися асоціальна поведінка (це підтверджується наявністю зворотного зв'язку між механізмами психологічного захисту «інтелектуалізація» та «компенсація»). У ситуації підвищеної важкості рятувальники з цієї групи можуть прагнути до пошуку соціальної підтримки.

- Для рятувальників із середньо-слабким типом нервової системи домінуючим комплексом механізмів психологічного захисту є «проекція-заперечення», який на поведінковому рівні характеризується ігноруванням загрозливих факторів ситуації, що приносить негативні відчуття. Значна частина травмуючих факторів просто не усвідомлюється ними, до свідомості потрапляє лише та частина, яка може бути легко прийнята та суб'єктивно пояснена фахівцем самому собі. Доля негативних емоцій, що залишаються в особистості, зазвичай компенсується за рахунок виконання соціально потрібних робіт. Але ці рятувальники відмовляються брати на себе відповідальність за результати проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт, що виконуються в зоні надзвичайної ситуації.

- Для рятувальників зі слабким типом нервової системи не було виявлено чіткої структурно-функціональної моделі функціонування механізмів психологічного захисту, але саме в цій групі було виявлено найбільше зв'язків між усіма механізмами психологічного захисту. Тож можна сказати, що представники слабого типу нервової системи використовують всі механізми психологічного захисту в рівній мірі і практично одночасно. Саме за рахунок тісних зв'язків одного механізму психологічного захисту з іншими у цих рятувальників рівень нервового напруження зменшується.

- При виконанні службових обов'язків для представників слабого та середньо-слабого типу нервової системи характерним є детальне планування своєї діяльності, підвищений контроль за ходом виконання дій, чітке дотримання режиму роботи. Для таких людей стає проблемним швидке переключення з одного виду робіт на інший, швидке прийняття рішень та їх виконання. Для цих рятувальників більше підходить діяльність, пов'язана з виконанням однорідних та однотипних дій, які не передбачають швидкого прийняття рішень.

4. Доведено існування відмінностей у домінуванні різних механізмів психологічного захисту залежно від індивідуально-психологічних особливостей рятувальника:

- Механізм психологічного захисту «заперечення» більш активно використовують рятувальники з низьким інтелектом, пасивні та безініціативні. Вони відрізняються високим егоцентризмом, вихвалянням самих себе, бажанням постійно бути в колі уваги. Люди, що звикли використовувати цей механізм захисту зазвичай часто скаржаться на скрутну життєву долю. Зазвичай вони мають багату фантазію, є самовпевненими, спокійними та самодостатніми.

- Механізм психологічного захисту «витиснення» зазвичай використовують рятувальники з невеликими навичками спілкування, замкнуті, нетовариські. У більшості своїх життєвих позицій вони намагаються пристосуватися до умов ситуації, в якій знаходяться, або до людини, з якою спілкуються, тож їх достатньо легко можна переконати у будь-якому питанні. Рятувальники з домінуючим механізмом «витиснення» схильні до уникнення та підкорення.

- Механізм психологічного захисту «регресія» зазвичай використовують рятувальники слабохарактерні, з невисокими показниками за шкалою інтелекту. Ці люди не мають своєї стійкої сфери інтересів, вони достатньо легко переключаються з одного об'єкта на інший. Вони імпульсивні, поверхові, зазвичай не доводять розпочатої справи до кінця.

- Механізм психологічного захисту «компенсація» використовують рятувальники з високим рівнем інтелекту, емоційно стійкі, чуйні та консервативні. Зазвичай вони спрямовані на досягнення високих результатів своєї роботи. Їм подобається бути не такими, як усі, більш індивідуальними та оригінальними.

- Механізм психологічного захисту «проекція» використовують рятувальники з високим рівнем домінування, розсудливі, жорсткі та самовпевнені. Використання механізму проекції у цих рятувальників зазвичай підсилює гордість, самодостатність, егоїзм. Ці рятувальники замкнені, але при цьому впевнені у собі та у всьому намагаються бути першими, для них достатньо травматичними є поразка та критика.

- Механізм психологічного захисту «заміна» як домінуючий в системі психологічного захисту зазвичай використовують рятувальники з високою імпульсивністю, домінантністю, сміливістю. Ці рятувальники не лише легко виходять з себе, вони ще доволі принципово та критично ставляться до оточуючих. Але при цьому високі показники сміливості та домінантності роблять їх професіоналами у будь-якій сфері діяльності, що пов'язана з ризиком.

- Механізм психологічного захисту «інтелектуалізація» використовують рятувальники з високим рівнем інтелекту та емоційно стійкі. Рятувальники з цим домінуючим механізмом психологічного захисту зазвичай є дуже відповідальними, добросовісними, педантичними. Їм не потрібний постійний зовнішній контроль, вони самостійно та у встановлений термін виконують весь блок завдань. На цих людей завжди можна покластися у скрутний час, вони добрі та чуйні.

- Механізм психологічного захисту «реактивне утворення» зазвичай використовують рятувальники з невисокими показниками товариськості, але великим прагненням відповідати соціальним нормам. Тож вони досить люб'язні, ввічливі та безкорисні. При всьому цьому вони недисципліновані та безвідповідальні.

5. В умовах надзвичайної ситуації більшість систем та механізмів рятувальника працює дещо в іншому, незвичному, більш інтенсивному, або

навпаки, повільному ритмі. Не є виключенням і система функціонування механізмів психологічного захисту, яка розпочинає свою активну діяльність найпершою та продовжує свою роботу ще доволі довго після ліквідації надзвичайної події. Все це впливає на поведінкові реакції рятувальника, його внутрішні відчуття та професійну діяльність.

За поведінкою рятувальника, його реакціями в конкретний проміжок часу можна визначити, на якому етапі реагування на надзвичайну ситуацію (з 5 виділених у ході дослідження) він знаходиться та якого виду психологічної підтримки він потребує.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів заявленої проблеми.

Подальшого вивчення потребують:

- питання узагальнення та створення системної моделі, яка могла б змістовно відбити особливості прогнозування копінг-поведінки фахівців конкретних видів екстремальних професій на основі функціонування механізмів психологічного захисту;
- проблема розгляду відмінностей між особливостями використання механізмів психологічного захисту в умовах екзистенціальної загрози різних спеціалістів МНС України.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Кризова психологія: Навчальний посібник / За заг. ред. проф. О.В. Тімченка. – Х.: НУЦЗУ, 2010. – 383 с.
2. Тітаренко Д.С. Горе, як криза в житті особистості / Д.С. Тітаренко // Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць інституту психології ім. Г.С. Костюка, АПН України / за ред. С.Д. Максименка, В.Д. Потапової. – К., XV. Частина 2. – К., 2008. – С. 341-346.
3. Тітаренко Д.С. Захисні механізми психіки людини / Д.С. Тітаренко // Проблеми екстремальної та кризової психології. Збірник наукових праць. Вип.6. – Харків: УЦЗУ, 2009. – С. 181-191.
4. Тітаренко Д.С. Проблема дослідження механізмів психологічного захисту особистості в умовах екзистенціальної загрози / Д.С. Тітаренко // Вісник Національної академії оборони України. Збірник наук. праць. – К.: НАОУ, 2010. – Вип. 1 (14). – С. 183-186.
5. Тітаренко Д.С. Проблема класифікації механізмів психологічного захисту особистості / Д.С. Тітаренко // Збірник наукових праць № 53. Серія: педагогічні та психологічні науки. Національна академія Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького – Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2010. – С. 225-228.
6. Тітаренко Д.С. Екзистенціальні страхи та механізми психологічного захисту / Д.С. Тітаренко // Проблеми екстремальної та кризової психології. Збірник наукових праць. Вип.7. – Харків: УЦЗУ, 2010. – С. 397-405.
7. Тітаренко Д.С. Особливості функціонування механізмів психологічного захисту у рятувальників з різними індивідуально-

психологічними якостями / Д.С. Тітаренко // Проблеми екстремальної та кризової психології. Збірник наукових праць. Вип.8. – Харків: УЦЗУ, 2010. – С. 170-179.

8. Тітаренко Д.С. Роль психологічного захисту в формуванні особистості професіонала / Д.С. Тітаренко // Актуальні питання управління органами внутрішніх справ у сучасних умовах: матеріали наук.-практ. конф. (м.Київ, 30 жовтня 2009 р.). – К.: Академія управління МВС, 2009. – С. 231-232.

9. Тітаренко Д.С. Проблема використання механізмів психологічного захисту особистості в умовах надзвичайної ситуації / Д.С. Тітаренко // Психологічна безпека особового складу силових структур та персоналу екстремальних професій: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Україна, м. Харків, 18 листопада 2009 р.). – Х.:Академія внутрішніх військ МВС України, 2009. – С. 232-234.

10. Тітаренко Д.С. Екстремальна ситуація як каталізатор запуску механізмів психологічного захисту особистості / Д.С. Тітаренко // Організація управління в надзвичайних ситуаціях: матеріали 11-ї Всеукраїнської наук.-практ. конф. «Організація управління в надзвичайних ситуаціях». – Київ: ІДУЦЗ УЦЗУ, 2009. – С. 379-382.

11. Тітаренко Д.С. Місце психологічних механізмів захисту в процесі адаптації особистості до стресових ситуацій / Д.С. Тітаренко // Освітньо-наукове забезпечення діяльності правоохоронних органів і військових формувань України: 2 Всеукраїнська науково-практична конференція [Серія: Психолого-педагогічні й філологічні науки], (Хмельницький, 20 листопада 2009 року) / Державна прикордонна служба України, Національна академія Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького. – Хмельницький: НАДПСУ, 2009. – С. 235-236.

12. Тітаренко Д.С. Емоційно-поведінкові реакції при стресі / Д.С. Тітаренко // Соціально-психологічне забезпечення правоохоронної діяльності: теоретичні та прикладні аспекти: матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 24 квітня 2009 р.). – Х.: Харківський національний університет внутрішніх справ, 2009. – С. 217-219.

13. Тітаренко Д.С. Проблема визначення поняття «психологічний захист» / Д.С. Тітаренко // «Слово»: Вісник Макіївського економіко-гуманітарного інституту: Актуальні проблеми психологічної теорії та практики [Текст]: Матеріали щорічної науково-практичної конференції Асоціації психологів Донбасу з міжнародною участю (м. Макіївка, 12 грудня 2009 року)/ За ред. кафедри психології ДонНУ. – Макіївка: Макіївський економіко-гуманітарний інститут, 2009. – С. 362-364.

14. Тітаренко Д.С. Покращення адаптаційних можливостей особистості до різних ситуацій екзистенціальної загрози за допомогою психотренінгових технологій / Д.С. Тітаренко // Психологічні технології в екстремальних видах діяльності: матеріали 6-ї міжнародної науково-практичної конференції (м. Донецьк, 20-21 травня 2010 року). – Донецьк: Донецький юридичний інститут ЛДУВС ім. Е.О.Дидоренка, 2010. – С. 184-187.

15. Тітаренко Д.С. Механізм психологічного захисту як елемент структури особистості / Д.С. Тітаренко // Наукове забезпечення службово-бойової діяльності внутрішніх військ МВС України: збірник тез доповідей науково-практичної конференції 17-18 березня 2010 р., м. Харків / Відповідальний за випуск Д.В. Павлов. – Х.: АБВ МВС України, 2010. – С. 116.

16. Тітаренко Д.С. Особливості функціонування механізмів психологічного захисту у рятувальників з різним типом нервової системи / Д.С. Тітаренко // Матеріали 12-ї Всеукраїнської наук.-практ. конф. рятувальників. – Київ: ІДУЦЗ НУЦЗУ, 2010. – С. 404-408.

17. Тітаренко Д.С. Деформація механізмів психологічного захисту особистості спасателів МЧС України / Д.С. Тітаренко // Коченовские чтения «Психология и право в современной России». Сборник тезисов участников Всероссийской конференции по юридической психологии с международным участием. – М.: МГППУ, 2010. – С. 265-266.

18. Тітаренко Д.С. Структурно-функціональна організація психологічного захисту особистості / Д.С. Тітаренко // Соціально-психологічне забезпечення правоохоронної діяльності: теоретичні та прикладні аспекти: матеріали II наук.-практ. конф. (м. Харків, 19 березня 2010 р.) / МВС України, Харк. Нац. ун-т внутр. справ, Навч.-наук. ін-т психології, менеджменту, соціальних та інформаційних технологій, кафедра прикладної психології. – Х.: ХНУВС, 2010. – С. 262-264.

19. Тітаренко Д.С. Алгоритм роботи механізмів психологічного захисту у рятувальників в ситуації екзистенціальної загрози / Д.С. Тітаренко // Актуальні проблеми сучасної психології та педагогіки вищих навчальних закладів МВС України: матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 19 листопада 2010 р.) / МВС України, Харківський національний університет внутрішніх справ. – Х.: ХНУВС, 2010. – С. 121-124.

20. Тітаренко Д.С. Особливості поведінкових реакцій рятувальників в умовах екзистенціальної загрози / Д.С. Тітаренко // Проблеми психологічної безпеки особового складу сил охорони правопорядку під час підготовки та проведення Чемпіонату Європи з футболу у 2012 році: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Україна, м. Харків, 17 листопада 2010 р.). – Х.: Академія внутрішніх військ МВС України, 2010. – С. 228-230.

АНОТАЦІЇ

Тітаренко Д.С. Особливості функціонування механізмів психологічного захисту у рятувальників в умовах екзистенціальної загрози. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах». – Національний університет цивільного захисту України. – Харків, 2011.

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової проблеми, що виявляється у розкритті сутності функціонування механізмів

психологічного захисту у рятувальників в різних ситуаціях професійної діяльності.

Достовірно доведено існування тісного взаємозв'язку між індивідуально-типологічними та індивідуально-психологічними характеристиками й певними механізмами психологічного захисту рятувальника.

Описано загальний алгоритм включення у дію механізмів психологічного захисту особистості рятувальника в умовах екзистенціальної загрози. Доведено, що запуск у дію певних механізмів психологічного захисту пов'язаний з виникненням нової домінуючої потреби у рятувальника.

Визначено рятувальників, які демонструють найбільш адаптивну поведінку на кожному з етапів переживання та реагування на надзвичайну ситуацію, яка у своїй основі несе реальну екзистенціальну загрозу.

***Ключові слова:** психологічний захист, механізми психологічного захисту, рятувальник, екзистенціальна загроза.*

Титаренко Д.С. Особенности функционирования механизмов психологической защиты у спасателей в условиях экзистенциальной угрозы. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.09 – «Психология деятельности в особых условиях». – Национальный университет гражданской защиты Украины. – Харьков, 2011.

Диссертация посвящена теоретико-эмпирическому исследованию функционирования механизмов психологической защиты у спасателей в условиях подготовки и проведения аварийно-спасательных работ по ликвидации последствий крупномасштабных чрезвычайных ситуаций.

Сформулировано дефиницию понятия «механизм психологической защиты», как специфической, бессознательной формы поведения личности, направленной на снижение нервного и эмоционального напряжения.

Доведено, что каждый конкретный механизм психологической защиты можно использовать в виде единицы анализа всей психологической защиты личности.

Исследования показали, что ситуации экзистенциальной угрозы являются неотъемлемой составляющей профессиональной деятельности сотрудников МЧС Украины. Однако, со временем, их угрожающее действие уменьшает свое негативное влияние на личность спасателя в силу усиленной работы механизмов психологической защиты и изменений, происходящих в структуре самой личности.

Доказано существование различий в доминировании разнообразных механизмов психологической защиты в зависимости от индивидуально-типологических и индивидуально-психологических особенностей сотрудников МЧС Украины.

Полученные эмпирическим путем результаты позволили констатировать тот факт, что система функционирования механизмов психологической защиты

у спасателя в условиях экзистенциальной угрозы начинает свою активную деятельность самой первой и продолжает работу еще довольно долго после завершения работ, связанных с ликвидацией последствий чрезвычайной ситуации.

Проведенное исследование не исчерпывает всех аспектов заявленной проблемы. Дальнейшего изучения требуют:

- вопросы обобщения и создания системной модели, которая могла бы содержательно отразить особенности прогнозирования копинг-поведения специалистов конкретных видов экстремальных профессий на основе функционирования механизмов психологической защиты;

- проблема рассмотрения особенностей функционирования механизмов психологической защиты в условиях экзистенциальной угрозы у различных специалистов аварийно-спасательных подразделений МЧС Украины.

Ключевые слова: *психологическая защита, механизмы психологической защиты, спасатель, экзистенциальная угроза.*

Titarenko D.S. Peculiarities of the functioning of the psychological defense mechanisms of the rescuers under the conditions of the existential danger. – Manuscript.

Thesis to obtain the scientific degree of candidate of psychological sciences at the specialty 19.00.09 – «Psychology of activity under particular conditions». – National University of the Civil Defense of Ukraine. – Kharkiv, 2011.

The thesis gives theoretical generalization and new solving of the scientific problem of disclosure of the nature of the functioning of psychological defense mechanisms of the rescuers at different professional situations.

The close connection is proved to exist between individually-typological and individually-psychological and certain mechanisms of psychological defense of the rescuer.

The common algorithm of the activation of the psychological defense mechanisms of the rescuer personality under the conditions of the existential danger was described. The activation of the certain psychological defense mechanisms was proved to be connected with the appearance of a new dominant need at the rescuer.

There is shown the determination of the rescuers who demonstrate the most adaptive behavior at every stage of the experience and reaction at the emergency that has a real existential danger in its basis.

Key words: *psychological defense, psychological defense mechanisms, rescuer, existential danger.*

Підписано до друку 05.01.2011р. Формат 60x84/16.
Папір 80 г/м². Друк ризограф. Ум.друк.арк. 1,0
Тираж 100 прим. Вид. № 132/11. Зам. № 491/11.

Відділення редакційно-видавничої діяльності
Національного університету цивільного захисту України
61023, м. Харків, вул. Чернишевська, 94.